

Pálfalvi Lajos

Töbnyelvűség, transzkulturalitás és fehérorosz identitás

■ A nemzetek elemi szinten sztereotípiák formájában érzékelik egymást. Ha úgy vélik, bármilyen közülük is lehet egy másik néphez, megszemélyesítik, bizonyos emberi tulajdonságokkal ruházzák fel. Ha baráti vagy ellenséges viszonyban állnak az adott nemzettel, maguk alkotnak sztereotípiákat, ha nincs közvetlen kapcsolat, másoktól vesznek át ilyeneket (a kaukázusi népekről alkotott elképzeléseket például nagyrészt az orosz irodalom formálta Európában). De vannak olyan nemzetek is, amelyekről importált sztereotípiáink sincsenek, őket nem létezőnek vagy érdektelennek tekintjük. Főleg azok tartoznak ide, amelyek gyarmati sorsuk miatt maradtak láthatatlanok számunkra.

Első hallásra furcsának tűnik, hogy a szomszédságunkban is vannak ilyenek: a szlovénokról például nincsenek forgalomban nálunk sztereotípiák, miközben a szlovénokban elég erős a rejtett magyarellenesség, Feltehetően náluk is elterjedt a Magyarország a „szlávok pokla” toposz, a romantika korában kreált szláv mítosz egyik fontos eleme. Mintha még az ukrán nemzet létét sem érzékelnénk, noha független államuk e pillanatban az eurázsiai birodalmi terjeszkedés legfőbb akadálya. Még sincsenek sztereotípiák az ukránokról, mert a Sevcsenko által is megénekelt *meggyeskertet* a taganrogi Csehov esszenciális orosz cseresnyéskertté változtatta (ahonnan Moszkvába vágnak a szereplők), ahogy az ukrán romantika kozákja-it is orosz kultúrjáváknak nyilvánították.

Ezek után nem meglepő, hogy a fehéroroszokról sincsenek magyar sztereotípiák. Nem gondoljuk róluk, hogy dolgosak vagy henyék volnának, igazat mondanak vagy hazudnak, szívesen látják a vendégeket, vagy ajtót mutatnak nekik. Azt is csak a szlavisták tudják, hogy saját nyelvük van, ha még ki nem halt. Tíz évvel ezelőtt a tévénezők is meggyőződhetek arról, mennyire nemlétezőnek tekintjük őket, amikor „rusz-kik haza” kiáltással fogadták az Üllői úti stadionban a minszki traktorgyár csapatát.

Már a nevükkel is baj van: a fehérorosz név azt sugallja, hogy csak az orosz nemzetben belül különítik el magukat, de ugyanúgy részei e nagy nemzetnek, mint a bajorok a német népnek (illetve mégsem úgy, mert Bajorország prosperál, Minszk és vidéke meg csak egy skanzen, ráadásul Európa utolsó diktatúrája). Pedig Fehéroroszország pontosan annyira része Oroszországnak, mint a Kisalföld a Nagyalföldnek. Ahogy az alföld jelölhet több tájegységet, de ki is sajátítható az egyetlen nagy, mitologikus magyar Alföld nevéként, ugyanúgy az „oros” kategória is lehet e szóösszetételben „keleti szláv” jelentésű gyűjtőnév, de lehet az egyik keleti szláv nép neve is, amely feltehetőleg azért sajátította ki ezt a nevet, mert el akarja nyelni a másik kettőt.

A magyar nyelv használója ezt persze nem érzékeli, és csak akkor érthet meg valamit ebből a problematikából, ha kísérletet tesz arra, hogy kiszabadítsa az „oros” szót a sok évszázados birodalmi manipulációk hálójából. Persze nem úgy, mint Lukasenka elnök, aki úgy értelmezte a nemzet nevét, hogy orosz + minőségjelző (értelemszerűen jobb minőséget jelez, mintha a kisebbség komplexus hirtelen felsőbbrendűségi érzéssé változna).

A keleti szláv térségben kialakult terminológiai zűrzavar hűen tükrözi a birodalmi terjeszkedést, a nyelvek és identitások bekebelezését. A legnagyobb szláv népet nagyorosznak vagy egyszerűen orosznak nevezzük, a másik két nemzetet, a fehéroroszt és a kisoroszt (ukránt) pedig csak mintha ezen belül, ennek alárendelve lehetne elhelyezni (bár mindkettő történelme régebbi, mint a XII. században alapított Moszkváé). A magyar terminológiában még egy probléma van: 1945 után a kommunista nyelvpolitika kiiktatta a fehérorosz szót (noha korábban a moszkvai magyar emigráció is ezt használta), orosz (még véletlenül sem fehérorosz) jövevényszót honosítva helyette. 1990-ig beloruszok éltek Belorussziában (nem pedig Belaruszban), utána az Akadémia helyreállította a normát, bár erről sokan

nem vesznek tudomást, vagy helytelenítik az orosz jövővényszó eltüntetését.

Próbáljuk megvizsgálni, milyen jelentések sűrűsödtek az „orosz” terminusba, amelynek annak függvényében tágult a jelentésköre, ahogy a tatár uralom után, a XVI. században alapított moszkvai állam rabolt újabb meg újabb területeket, egészen 1991-ig, amíg csak meg nem állították az expanzióját, újabb névváltoztatásra kényszerítve. Az orosz nyelvben az országot jelentő *Rosszija* mellett egy régebbi szó, a *Rusz* is megtalálható. Ez a kijevi állam neve, amelyet a XIII. században pusztítottak el a tatárok. Ugyanakkor a költői nyelvben vonatkozhat mindhárom keleti szláv nemzetre, bizonyos esetekben pedig csak a fehéroroszokat és az ukránokat jelöli. Rettegett Iván és az elődei nem tekinthették moszkvai örökségnek a lengyel–litván államhoz tartozó Ukrajnát és Fehéroroszországot, az egykori Kijevi Ruszt.

A moszkvai patriarchátus viszont átvette Kijevtől a pravoszláv vallási központ szerepét, 1589-ben pedig pátriárkai rangot kapott a moszkvai metropolita. A birodalmi örökség mellett az erre épülő vallási-ideológiai komplexum az, ami még mindig Moszkvához fűzi az Ukrajnában és Fehéroroszországban élő pravoszláv hívőket és pravoszláv ateistákat.¹ A XVII. század végén felekezeti indokokra hivatkozva találták ki a három keleti szláv nemzet „újraegyesítését” (mintha bármikor is egy országban éltek volna); ezt a koncepciót dolgozták ki részletekbe mérően a XVIII. századi orosz ideológusok. Míg az angolok nem nevezték Indiát Angliának, az agyonmitizált „Oroszországba” Észtország és Dagesztán is belefért, orosz lett minden meghódított terület, függetlenül a demográfiai és történelmi tényektől, és „ez a nyelvi kisajátítás az európai kultúrtörténet egyik nagy misztifikációja”.²

A lengyel nyelv megkülönbözteti az orosz (rosyjski) a nem orosz keleti szláv (ruski). Ez a nagyon fontos megkülönböztetés magyarul köznyelvi formában nem adható vissza. Mivel a rutén szó már foglalt (a rusznok külső neve volt), Kovács István javaslatára marad a ruthénus névváltozat. Ez a lengyel–litván állam keleti szláv lakosságát, a mai fehéroroszok és ukránok őseit jelöli, nem téve különbséget közöttük (ez ma sem egyszerű feladat abban a széles sávban, ahol a két nép érintkezik, és különböző átmeneti nyelvjárásokat beszél). Vagyis a fehérorosz (albaruthenicus) nemzet nem az orosz etnikumhoz képest határozza meg magát, hanem a nem orosz keleti szlávokon, az egykori Kijevi Rusz területén belül választja el magát a tőle délre élő ukránoktól.

Ha pedig azt is figyelembe vesszük, hogy az egyik változat szerint a fehéroroszok neve magyarországi eredetű is lehet, hisz az egyik forrásban (*Szent Kinga élete*) a „fehér ruténok” magyar királyának nevezik Kálmánt, könnyen beláthatjuk, hogy a moszkvai invázió kései fejlemény, és igen gazdag történelmi múltat fed el. Nézzük, hogyan kerülhetett kapcsolatba a Magyar Királyság ilyen távoli vidékkel. A keleti magyar expanzióban keresendők az okok. A XIII. századi erőviszonyok azt követelték a magyaroktól, hogy ha uralkodni akarnak Halicson, szövetségessé kell találniuk Volhínia és Szmolenszk ellen.

Abban a korban Szmolenszk volt Európa keleti határa, és ma is így él a fehéroroszok történelmi tudatában. Szmolenszk volt a legtávolabbi fejedelemség, amely még bekapcsolódott a közép-európai politikai játszmákba. Ott épült a legtávolabbi európai lovagvár, a fehérorosz képzeletben Białystoktól (Belasztoktól) Szmolenszkig tart az igazi, csonkítatlan Fehéroroszország. Hasonlóan fontos

szerepet játszik a város a lengyel nemzeti mitológiában: mintha Szmolenszk elestével kezdődne az országvesztéshez vezető folyamat (lásd Matejko festményét, melyen emiatt kesereg a bölcs udvari bolond, Stańczyk). Szimbolikus értékét a napóleoni hadjárat, a II. világháború és a közelmúlt eseményei is gazdagították.

A X. század közepén, a skandináv Rahvalod (Rogvolod) által alapított Polacki Fejedelemséggel kezdődött a fehér-orosz államiség; a nemzet európaiságának egyik szimbóluma egy nagy műveltségű középkori szent, Polacki Szent Eufrozina. II. Endre 1215-ben foglalta el Halicsot. Polack viszont a XII. század elejére már annyira meggyengült, hogy Litvánia kiszabadult a fennhatósága alól. 1222-ben pedig elfoglalták a szmolenszkiek a várost, elvitték a polackiak legnagyobb szentségét, Szent Eufrozina keresztjét, és maguknál is tartották három évszázadon át. 1219-ben a szmolenszki Merész Msztyiszlav el is hódította

egy időre Kálmántól Halicsot, ezért kellett semlegesíteni magyar–szuzdali–polacki szövetséggel. Ekkoriban már használatban lehetett a „fehér rutén” név, noha a mai fehér-oroszok ősei csak a XVI. században vették fel.

A modern nemzetté válásért folytatott küzdelmet végigkíséri az anyanyelv és a nemzeti jelképek használatáért vívott harc. Az 1991 és 1995 közötti, Lukasenka előtti időszakban lovas vitéz volt látható az ország címerén, a pajzsán kettős kereszttel. Az is érzékelteti a fehér-orosz történelem viszontagságait, hogy a litván címer is hasonló, sőt a jelkép Lengyelországban is forgalomban van, különösen azok kedvelik, akik Litvániából települtek a Tenger mellékre, még futballcsapat is viseli a nevét (Pogoń Szczecin). A fehér-orosz *pahony* hajsztát, üldözést jelent, ami elég logikátlan, hisz egyetlen lovasról van szó, bár persze üldözőbe vehetett valakit. Ezt a címet viseli a legnemzetibb fehér-orosz költemény, Makszim Bahdanovics műve. A magyarázat a litván nyelvben található: a *vytis* küldöncöt, lovagot jelent, de az üldöz jelentésű *vyti* igéből képezték.

A címeren látható kettős kereszt valószínűleg magyar eredetű. A lengyel királlyá koronázott Jagelló kezdte használni, a korábbi vitézeknek nem volt pajzsuk. Mivel Nagy Lajos király lányát, Hedviget vette feleségül, az Ulászló névvel pedig Magyarország királyi patrónusa, Szent László iránti tiszteletét fejezte ki, feltehetően a magyar címerből vette a jelképet. 1916-ban, a Fehérorosz Népköztársaság címerén az egyforma karú kettős keresztet helyezték a vitéz pajzsára, a Fehérorosz Köztársaság címerén pedig, mielőtt Lukasenka visszatért a szovjet jelképekhez, bizánci eredetű pátriárkakeresztet visel a pajzsán a lovag (ennek rövidebb a felső része, ilyen volt Szent Eufrozina keresztje).

A magyar kulturális hatás a XIV. század második felében, Nagy Lajos korában, majd két évszázaddal később, 1576 és 1586 között volt a legerősebb Fehéroroszországban, amikor Báthori István lengyel király és litván fejedelem volt. „Az ő állami és katonai reformjai tették lehetővé 1579-ben, hogy felszabaduljon Polack a moszkvai megszállás alól.” Ekkor „alakult ki a nemzeti nemesi viselet végleges formája, s a magyar gyalogság. A hajdúsereg példájára szervezték meg a Litván Nagyfejedelemségben a gyalogos egységeket. A Báthori seregében szolgáló magyarság jelentős része a Litván Nagyfejedelemségben maradt, és beolvadt a fehér-orosz és litván lakosságba. Báthori volt az első lengyel király és litván nagyfejedelem, aki hivatalosan használta a »Fehér Ruténia« nevet (a mai Fehéroroszország keleti részét értve ezen).”³

A fehéroroszoknak nemcsak a legfőbb nemzeti jelkép, hanem bizonyos emlékhelyeken is osztozniuk kell a litvánokkal és a lengyelekkel. Ilyen a vilnai Hajnal-kapu (*Vosztraja Brama*)⁴. A késő gótikus építmény a tatárok ellen védelmet nyújtó falrendszer része volt. A XVIII. század végén lebontatták az oroszok, ezt az egyet hagyták meg az öt kapu közül. A XVI. században gyakran helyeztek el a kapuknál oltalmat és áldást adó ereklyéket. A következő felirat olvasható latinul a homlokzaton: „Irgalmasság Anyja, a te oltalmad alatt menekülünk meg”. A kapu emeletén kialakított kápolnában látható a XVII. század elején készült híres Szűzanya-ikon, amelynek azért alakulhatott ki ekkor kultusza több, ma már különböző országokban élő nemzetben, mert egyaránt szentként tisztelik a római katolikusok és a pravoszlávok. Fontos szerepet játszik az egyházak közti megbékélésben: 1997-ben itt fogadta a vilnai bíboros II. Alekszjij pátriárkát.

Ebben a városban alakította át a jezsuita kollégiumot Báthori István egyetemé (amikor 1919 és 1939 között Lengyelországhoz tartozott Vilna, az ő nevét viselte az egyetem). 1956. november 2-án a diákok a temetőből a Hajnal-kapuig vonultak, szimpátiatüntetésen fejezve ki, hogy szolidárisak a magyar felkelőkkel. A letartóztatottak között a leendő nagy költő, Tomas Venclova is ott volt. A fehérorosz nemzeti ébredésben is fontos szerepet játszott a város a XX. század elején, ma is ott működik a fehérorosz ellenzéki média egy része, emellett számos olyan kezdeményezés folytatódik Vilnában, amelyet Minszkben betiltottak.

A lengyel nemzeti eposz invokációja is mutatja, milyen fontos szerepet játszik a lengyel nemzeti mitológiában a Hajnal-kapu: „Szent Szűz, aki a fényes Csensztohovát véd, / Osztra-Brámán tündökölsz, s vigyázod a népet / Novogrodek nagyhírű, város városában!”⁵ A költő köszönetet mond neki, amiért gyerekkorában csodás közbenjárásával kigyógyította betegségéből, és arra kéri, hogy a száműzetésből is segítse haza. Mivel a lengyel kultúrában nem szakadt meg a folytonosság, nem volt szükség a cseh, a szlovák, a bolgár, az ukrán és más irodalmakban végbement romantikus „nemzeti ébredésre”.

A fehérorosz irodalomban mindez az ukrán változatnál is ötven-hetven évvel később ment végbe. Így a „nemzetébresztés” nem a romantika optimistán profetikus hangvételében folyt, hiszen időközben megtörtént már a romantikus hagyomány modernista átértelmezése. Mivel a fehérorosz etnonemzeti projekt befejezését azóta is akadályozzák a kommunista és posztkommunista diktatúrák – leszámítva a kilencvenes évek első felét –, a fehérorosz posztkolonialista szellemi elit a XIX. századra

jellemző problémákra keres XXI. századi megoldást.

Nézzük a nagy klasszikus, Makszim Bahdanovics (1891–1917) említett versét. A nemzeti ügy szempontjából kulcsfontosságú, természetesen Vilnában kiadott *Nasa Nyiva*⁶ hasábjain jelent meg a fehérorosz történelmet idéző versciklusa. Nem Berzsenyi, hanem Ady kortársaként idézi a dicső múltat a veszterhes jelenből. Mintha igazából ő is *Az eltévedt lovast* akarná megírni, de neki nem voltak nemzeti mitológiát építő XIX. századi elődei, így mindent egyszerre kellett volna megoldania, egyetlen kötetben.

Hogyha néha balsejtelem jár át,
S egyre kémlelem földem egét,
Felidézem a szent Osztra Brámát,
S a rohanó lovagok seregét.

Lovaiknak hab lepi hátát,
Jöhet éj, pokol – szállanak ők.
Ezt az ősrök százados Vágtát
Meg nem állítják démonerők.

A következő három versszakban nem fordulunk a múlt szellemeitől a remélt dicső jövő felé, mert annak még semmi jele, és mintha nem is az idegen megszálló akadályozná az ébredést és a talpra állást (igaz, ilyen utalásokat nem is tűrtek volna a cenzorok), hanem inkább az lenne a baj, hogy sok honfi vonakodik teljesíteni a haza iránti kötelességeit. A vers nem a szellemalakok miatt kísérteties, hanem azért, mert semmit sem veszített aktualitásából. A fehérorosz etnonemzeti projekt ma, a független államban is ugyanúgy zsákutcában van, mint azelőtt a szovjet és a cári birodalomban. Most is várja a haza áldozatkész polgárait, bár akiket fölébreszt, azok már nem népdalkört alakítanak, hanem *flash mob*bal tiltakoznak a *Nasa Nyiva* zaklatása ellen (mint 2010-ben, amikor rendőri akciót indítottak a szerkesztőség ellen, elkobozták a számítógépeket és a pendrive-okat). A hazájuktól elforduló, anyanyelvüket elfelejtő vagy meg sem tanuló állampolgárokban pedig homályos lelkiismeret-furdalást kelt. 2009 decemberében, a Nagyvilág fehérorosz számának bemutatóján szemtanúja voltam annak, hogy elsírta magát valaki, amikor elszavalták eredetiben:

Belarusz! Fiaid, kit az éjben
Hajtanak-űznek e bőszi lovasok:
Mert hűtlen mind s feledékeny,
S mert sorsára hagyták a rabot.

Ó, a csalfa szívükre ha ütne,
 Lovasok, kezetekben a kard!
 Bárcsak jutna zokogva eszükbe
 Otthonuk, a sehogy-se akart!

Ki hazáját veszti el, annak
 Jobb a sír is, amely betemet.
 Bocsáss meg, anyám, a fiadnak,
 Vagy hadd adjam az életemet!⁷

Ma is megrendítő a vers – a szovjet korszakban természetesen mindvégig be volt tiltva. Ihar Babkou *A Perc* című regényében van egy epizód, melyben a szereplő radikalizálódik, első akcióját hajtja végre a nyolcvanas évek második felében, miután fölslatták népdalokkal, népművészettel foglalkozó csoportjukat. Most már nyíltan akar agitálni a rendszer ellen, ezért magával visz hús példányt e költeményből az egyetemi kollégiumba, mert úgy gondolja, a történelem szakos diákok igen fogékonyak a hazafias eszmékre, különös tekintettel a falusi és kisvárosi diákokra, akik nem szakadtak úgy el a múlttól, mint a nevezetes traktorgyár dolgozói.⁸

Hihetetlenül erős ökumenikus potenciál rejlik a Hajnal-kapu fölött, a kápolnában látható csodatévő képben. Mintha két civilizáció közti törésvonalra épült volna a város, ahol – mint a kapunál tüntető Venclova írta Vilnáról szóló könyvében – a Harmadik Róma mítoszával ütközik a lengyel-litván Jagelló-mítosz. A lengyelekről és a litvánokról tudjuk, melyik oldalon állnak, az oroszokról is, de mi a helyzet a fehéroroszkokkal? A pravoszláv és a birodalmi ideológia szerint eredetileg és lényegét tekintve kelet népe. Bár a Litván Nagyfejedelemségben ez már kétséges volt – a breszti unió (1596) után, melynek értelmében a

közös államban élő pravoszlávok jelentős része elfogadta a pápai fennhatóságot, a fehéroroszkok felekezetet váltottak, és görög katolikusként a másik oldalra kerültek.

1564-ben jöttek Lengyelországba a jezsuiták, moszkvai értelmezés szerint az ő ármánykodásuk miatt tértek le az igaz útról az unitussá lett pravoszlávok. Lengyelország felosztása után arra kényszerítették a birodalom görög katolikus fehéroros és ukrán alattvalóit, hogy pravoszláv hitre térjenek (még mártírjaik is voltak), ez alól csak azok az ukránok lehettek kivételek, akik az ország felosztása után a Habsburg Monarchiába kerültek. Nagyrészt ez a mozzanat magyarázza azt, hogy sokkal előrébb tart az ukrán etnonemzeti projekt, mint a fehéroros, illetve ezért erősebb Ukrajnában az európai orientáció.

Ahogy a Hajnal-kapu az első és a második-harmadik Róma közti megbékélés szimbóluma lehet, a fehéroroszk kulturális emlékezet is olyan különleges övezet, amelyben megfér egymás mellett a Kelet és a Nyugat. Még a nyelv is tükrözi ezt a kettősséget, hisz gyakran figyelhetünk fel a szókincsében arra, hogy bizonyos jelenségek megnevezésére a lengyel és az orosz nyelvben használatos kifejezés is megtalálható, és talán még egy harmadik is, amely a másik kettőből hiányzik.

Az is nyomot hagyott a nyelven, hogy a művelt rétegek évszázadokon át használták a latint, a lengyelt és az egyházi szlávot (az unió ugyanis nem jelentette a liturgia latinizálódását). Transzkulturális képződményként pontosan idomul a fehéroroszk transzkulturális identitáshoz, ezért is olyan katartikus élmény az elveszett anyanyelv visszahódítása.

Érdekes adalékot találhatunk Andrzej Walicki eszméletörténeti monográfiájának Szolovjov-fejezetében, amely szintén azt sugallja, hogy fontos szerepet tölt be a vilnai kegykép a katolikus és az ortodox egyház közeledésében. A nagy ökumenikus szintézist teremtő filozófus egy pravoszláv pap, Mihail Szolovjov unokája volt, aki kijevi típusú szemináriumon szerezte képzettségét, s nemcsak latinul tanult meg, hanem a katolikus skolasztika is hatott rá. A filozófus anyja pedig az ukrán Szókratésznek nevezett Hrihorij Szkovorodával rokonságban álló lengyel-ukrán nemesi családból származott, vagyis ebben a közegben teljesen természetes volt a „kreatív kulturális ozmózis”. Jó példa erre „Mihail protopópa latin nyelvű Bibliája”, melyet a filozófus örökölt tőle.⁹

Szolovjov évtizedeken át közeledett a katolikus egyházhoz, végül 1896 februárjában megáldozott a keleti liturgiát követő katolikus papnál, Nyikolaj Tolsztojnál. Ezt a legtöbb katolikus áttérésként értelmezi, hisz „a szentáldozást megelőzte a tridenti hitvallás felolvasá-

sa”. Mások szerint viszont „Szolovjov meg volt győződve az intercommunio teológiai érvényességéről”, valóra váltva ezzel azt az elvet, hogy a két egyház elválasztása csak külsődleges, az ortodox felekezeti hovatartozás nem zárja ki azt, hogy egy pravoszláv a római egyháznak is híve legyen. A Szmolenszk bevételének emlékére emelt Novogyevicsij-kolostorban temették el a filozófust; egy ismeretlen két ikont helyezett a sírjára. „Az egyik a holtak föltámadását ábrázoló jeruzsálemi ikon volt, görög felirattal – »Krisztus föltámad halottaiból« –, a másik az Ostra Brama-i Szűzanya ikonja volt.”¹⁰

De térjünk vissza a fehéroroszok nevéhez. Ha magyar eredetű, a „fehér” a magyar színszimbolika szerint azt jelenti, hogy „nemes, uralkodó”. Helyi népetimológia szerint azt fejezi ki, hogy a tatárok nem tudtak átkelni a déli mocsárvidéken, nem pusztították végig az országot – hátrahagyva génjeiket –, így a lakosok megőrizték szókészségüket, antropológiailag közelebb állnak a baltiakhoz, mint az oroszokhoz. A név másik részéről, az „oroszlól” már volt szó. A magyarba a TESZ szerint török közvetítéssel, *urusz* formában jutott el a szláv *rusz*.

A litván *rusų* is jól felismerhető, lettül viszont *krievu* az ’orosz’, Fehéroroszország pedig *Baltkrievija* (litvánul *Baltarusija*). A lett szó teljesen más, akárcsak a lettek történelmi tapasztalatai. Ők kettős kolonizációt szenvedtek el. A balti németek uralma, a helyi elnyomás sokak számára elviselhetetlenebb volt, mint a birodalmi orosz, már csak azért is, mert a németek csak a XIX. század második felében veszítették el kiváltságaikat. Sok lett gondolkodott úgy, hogy az orosz befolyás ellensúlyozhatja a német hegemoniát, így az orosz orientáció nem a behódolás jele. Sok értelmiségi választotta már a XIX. században az orosz nyelvet, Rigának pedig nagy esélyt adott az, hogy fontos szerepet játszhat a birodalom kereskedelmében. A rigaiak szemében nem feltétlenül rabságot hozó zsarnok I. Péter és II. Katalin.

Az előbbi apja, Alekszej Mihajlovics cár, akit különös ismertetőjele, finom modora, udvariassága miatt Szelíd Alekszejnek neveztek, hadjáratot indított a fehérorosz területek ellen, és hatalmas pusztítást végzett. A népesség felét irtotta ki (a II. világháborúnak a lakosság negyede esett áldozatul), a gazdasági potenciál háromnegyed részét semmisítette meg. A nagy területű Vicebszki járás felperzselt falvaiban és városaiban alig kétszáz lélek maradt. XVII. századi források szerint „reggeltől estig vándorolhatott az ember anélkül, hogy élő emberrel találkozott volna, mindenütt csak hullák, hullák, hullák. Nem volt, aki eltemesse őket.” „Amputálták a fehérorosz társadalom felsőbb rétegeit, a helyi népesség társadalom-

szerkezetét ezután már csak jobbágyok alkották. Ezt a csapást tulajdonképpen sosem heverte ki az ország.”

Fél évszázaddal később Nagy Péter parancsára fölégették Mahiljout, kiirtották a lakosság negyedét. Ekkor szoktak rá arra az oroszok, hogy tömegével telepítik át a birodalom elmaradott vidékeire azokat, akik fontos mesterségekhez értenek. Mivel milliókat mészároltak le módszeresen az elmúlt négy száz év mindegyik évszázadában, „a fehéroroszok csak biológiailag maradtak fenn, a gazdasági és kulturális fejlődésre, a felsőbb társadalmi rétegek újraképzésére már nem maradt erejük”.¹¹

Persze attól még nem kellett volna új szót kitalálniuk a letteknek az oroszokra, hogy nem ilyen emlékeik voltak róluk. A keleti szlávok lett neve a krivics törzsre utal (1920-ban javasolták is minszki szakértők, hogy cseréljék erre a nemzetük nevét). A krivicsok az északon élő szláv törzsek közül váltak ki (egykori területeik sajátos temetkezési szokásaikról ismerhetők fel, erről kapta nevét a hosszú kurgánok kultúrája), majd három csoportra oszlottak: az északiak központja Pszkov, a keletieké Szmolenszk, a nyugatiaké pedig Polack.

Vagyis a lett nyelvben a keleti szlávok arról a törzsről kapták a nevüket, amely a baltiakon és a skandinávokon keresztül kapcsolódott be az európai fejlődésbe. A lettek róluk szerezték történelmi tapasztalataikat, a Hanza-szövetséghez tartozó Novgorod volt a partnerük, nem pedig a távoli Moszkva. Nem csak az orosz történelem tragédiája, hogy Moszkóvia elfoglalta, majd Rettegett Iván 1570-ben feldúlta a várost.

Polack 1130-ban a Kijevi Ruszhoz, a XIV. század elején pedig a tatár pusztításoktól meggyengült Kijev helyébe lépő Litván Nagyfejedelemséghez került. A litván államban sokáig az ófehérorosz volt a hivatalos nyelv. Ezen adták közre az állam státútumát a XVI. században, három egymást követő változatban, Franciszk Szkarina pedig „1517-ben kezdte kiadni a *Biblia* könyveit ezen a nyelven. Elég gazdag volt az ófehérorosz nyelvű világi irodalom, még a magyar irodalomból is készültek fordítások délszláv közvetítéssel.”¹²

Már ekkor sok felekezet és nemzetiség élt egymás mellett a területen: pravoszlávok, görög és római katolikusok, protestánsok, zsidók, muszlimok (betelepített tatárok) és pogányok. Ilyen környezetben többféle döntést hozhattak a fehérorosz kultúra kiemelkedő alkotói. Szkarina útja Krakkóba, Poznańba, Prágába vezetett. Szimjaon Polacki a XVII. század második felében az ófehérorosz mellett írt egyházi szláv nyelven, lengyelül és latinul, majd 1663-ban Moszkvába utazott, megteremtette az orosz szillabikus (szótagszámláló) verselést, aztán a már

említett Szelíd Alekszej cár gyermekeinek tanítója lett. Moszkóvia utolsó évtizedeihez kötődik a neve, I. Péter cár nem sokkal ezután átlépett a birodalmi korszakba.

Még hosszasan méltathatnám a XVI. századot, amikor minden esély megvolt arra, hogy „eredeti keleti szláv hagyomány szülessen önálló, mély kulturális és társadalmi étellel”, de a folyamat tragikusan megszakadt. „A lengyelítés és az oroszosítás három és fél évszázada a maiakhoz hasonló állapotokat teremtett a kereszténységben: lengyel katolikus és orosz pravoszláv egyház. S ami a legfontosabb, a kereszténység Fehéroroszországban ebben az időszakban messze eltávolodott esszenciális szerepétől, a tartalmától – idegen államgépezetek tartozékává alakult.”¹³

A hagyomány eztán rejtetté vált, a fehérorosz kultúra bizonyos javai nem ehhez a nyelvhez kötődnek. A fehérorosz származású Mickiewicz sokat merített a helyi folklórból (különös tekintettel az ősök ünnepére, amely ismeretlen Lengyelországban), de még külön „fehérorosz iskola” is volt a lengyel irodalomban (nemcsak ukrán). A polacki jezsuita kollégiumban tanult Jan Barscseuszkít mindkét irodalom a magáénak tartja. Fő műve, a négykötetes *Zawalnia nemes úr avagy Fehéroroszország fantasztikus elbeszélésekben* lengyelül 1846-ban, fehéroroszul csak 1990-ben jelent meg.

Bár a szovjet korszakban – híven a szocialista tartalom, nemzeti forma univerzális elvéhez – volt bizonyos, pontosan kijelölt helye az anyanyelvi kultúrának, ez inkább skanzenre, rezervátumra emlékeztetett. Hogy milyenek voltak a kilátások, azt nagyon pontosan kifejezte Hruscsov, amikor azt mondta a hatvanas évek elején, hogy ebben a tagköztársaságban épül fel először a kommunizmus, mert a fehéroroszok felejtik el elsőként az anyanyelvüket. Az orosz kultúra évszázadok óta harcol a fehérorosz ellen. Az utóbbi áll vesztésre, s ennek legtragikusabb következménye a nyelv visszaszorulása. A manipulátorok azt hangoztatják, hogy alig különbözik egymástól a két nemzet, ezért elkerülhetetlen a testvérnemzetek egyesülése. Valjancin Akudovics szerint ez az óriáskígyó és a nyúl egyesülése lenne. Emellett arra is felhívja a figyelmet, hogy az olaszok és a franciák is két rokon nyelvet beszélnek, mégsem tekintik testvéreknek egymást. Eltűnik az anyanyelv, ahová vissza lehetne vonulni, csak foszlányok maradnak az ózónrétegből, „amely már nem védi a nemzeti kultúra anyagát sem az orosz kultúra jeges szélviharaitól, sem a nyitott, kommunikatív társadalom metakultúrájának kozmikus hidegétől”.¹⁴

De a nyolcvanas évek végén újból megpróbálták befejezni az erőszakkal megszakított etnonemzeti projektet. Míg más országokban idegen nyelvet kellett tanulni a

többnyelvűséghez, itt gyakran az anyanyelv megtanulása volt az első lépés ebben az irányban, hisz legtöbbször már az orosz után jött. Az értelmiség általában a lengyelrel is boldogul, és ehhez a három nyelvhez jön még egy-két nyugati nyelv. Bámulatos teljesítményeket hozott a fel lendülés: az atomfizikus végzettségű, Lengyelországban, kisebbségi környezetben felnőtt Jan Maksymiuk fehérorosyra fordította az *Ulysses*t. Egyszerre fordítottak Dantét, Poe-t, Borgest, hogy ne orosz közvetítéssel ismerjék meg a világirodalmat.

A szellemi elitben megtörtént a posztkolonialista fordulat, és ebben fontos szerepet játszott az anyanyelv választása (beszéltem olyan fehérorosz ellenzékivel, aki Marijka néven mutatkozott be, ahogy a nagyapja szólította gyerekkorában, mert nem akart az eloroszosodott szülők Másája lenni). Még a hagyományvesztést és az alávetettséget is sikerült méltóságteljesen megfogalmazni. Ihar Babkou a tradíció „tapintatos távollétén” mereng, olyan útról elmélkedik, amelyik elvezet „A / Léttől védett / Finom nemlét / Tiszta távollétéig”.¹⁵ Logocentrikusként írja le a fehérorosz kultúrát. A terét „nem a kép vagy a ritmus, hanem mindenekelőtt a szó formálta. De ez különleges szó volt. Csendes, gyásztól áthatott, a világalomról lemondó szó. Annyira szeretne »vagy nélkül, derűsen« hangzani.”¹⁶

Akudovics szerint a fehéroroszek az országukban is szétszóródva élnek, szigetcsoportokat alkotnak az orosz tengerben. Virtuális közösségüket a fehérorosz szöveg tartja fenn. Míg a demokratikus posztindusztriális társadalomban a szöveg elveszíti kiváltságos helyzetét, náluk továbbra is kulcsfontosságú marad, de mivel a szigetcsoport lakói is nyitott kommunikációjú társadalomban élnek, a szöveg valójában a központba helyezett margó. Az olvasó osztozik az íróval a nyelv és a nemzet létezéséért viselt felelősségben. Különleges a kapcsolatuk: „Nem vele együtt írunk és olvasunk irodalmi szövegeket, hanem szakrális misztériumban veszünk részt az írás és az olvasás által, melynek fő célja az, hogy nagyobbítsuk a nemzet asztrálestét.” Előbb fehérorosszá kell válnia az állampolgárnak, hogy aztán olvasó lehessen belőle. Mivel az állam nem nagyon veszi ki a részét ebből a munkából, „minden tudatos fehérorosz mesterséges artefaktum, melyet a fehérorosz szöveg alapján hoztak létre áldozatkész magánszemélyek erőfeszítéseivel”. Úgy kelt át a nemzet ezen a szövegen, a XX. századon, mint egy úszó jégtáblán. De mintha egyre vékonyabb lenne a XXI. században.

A képek Artur Klinau: *Minsk–A Guide to the City of the Sun* című albumában jelentek meg 2013-ban

JEGYZETEK

- 1 Lukasenka elnök nevezte magát pravoszláv ateistának, utalva a felekezeti eredetű kulturális és politikai összetartozásra.
- 2 Ewa M. Thompson: *Imperial knowledge. Russian literature and colonialism*. Westport, Conn. – London, Greenwood Press, 2000, 15–16.
- 3 Oleg Łatyszzonek, Alesz Beli: *Magyar–fehérorosz kapcsolatok a középkorban és az újkor kezdetén* [in:] *Annus Albaruthenicus*, red. Szakrat Janovics. 7. tom. Krynicki, Stowarzyszenie Villa Sokrates, 2006, 91.
- 4 A kapu lengyel és fehérorosz neve arra utal, hogy innen vezet az út a szomszédos Vosztri Kanyecbe.
- 5 Adam Mickiewicz: *Pan Tadeus vagy az utolsó birtokfoglalás Litvániában. Nemesi történet 1811–12-ből tizenkét verses könyvben*, ford. Rónay György. Budapest, Európa, 1977, 7.
- 6 1905 előtt az Orosz Birodalomban nem lehetett nem orosz nyelvű cirill betűs lapot kiadni. 1906 szeptemberében jelent meg Vlnában a *Nasa Dola*, az első fehérorosz nyelvű lap, öt száma készült el, ebből négyet elkoboztak, a szerkesztőt egy évre börtönbe zárták. Októberben jelent meg a *Nasa Nyiva* első száma. 1915-ben megszűnt, 1991-ben indították újra. Miután Lukasenka hatalomra került, üldözni kezdték a fehérorosz nyelvű ellenzéki sajtót, 2005-ben megszüntették a terjesztését három évre, mert az 1933. évi reform előtti, *taraskevicának* nevezett írásmódot használták. Az utolsó néhány megmaradt fehérorosz nyelvű lapok egyike.
- 7 Makszim Bahdanovics: *Vágta*. Ford. Körner Gábor, Nagyvilág, 2009/12., 1032.
- 8 Vö. Ihar Babkou: *Hvilinka. Tri gisztoriji*. Minszk, Logvinau, 2013, 83. A regény 2014 decemberében, Pozsonyban megkapta a Visegrádi Keleti Partnerség Irodalmi Díját.
- 9 Andrzej Walicki: *Orosz és lengyel messianizmusok. Oroszország, a katolicizmus és a lengyel ügy*. Ford. Pálfalvi Lajos. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2006, 138.
- 10 Uo. 144.
- 11 Sokrat Janowicz: *Az urak és a parasztkomplexusai*. Ford. Pálfalvi Lajos. 2000, 2004/6., 19.
- 12 Oleg Łatyszzonek, Alesz Beli: *Magyar–fehérorosz kapcsolatok... 79*.
- 13 Ihar Babkou: *Sen, który snił się nikomu* [in Uő:] *Królestwo Białoruś. Interpretacja ru(i)n*. Wrocław, Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2008, 16.
- 14 Walancin Akudowicz: *My i Rosja* [in Uő:] *Dialogi z Bogiem*. Wrocław, Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2008, 118–119.
- 15 Ihar Babkou: *A nyugati buddhizmus civilizációja*. Ford. Mihályi Zsuzsa. *Nagyvilág*, 2013/1., 106.
- 16 Ihar Babkou: *Za niebokresem Europy* [in Uő:] *Królestwo Białoruś... 11*.